

ונשלמה פרים שפתינו

קחו עמכם דברים ושובו אל ה' אמרו אליו כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו: (הושע יד ג).¹

ויקרא רבה פרשת צו, פרשה ז סימן ג – ההתעסקות בדיני הקרבנות

ר' אחא בשם ר' חנינא בר פפא: שלא יהיו ישראל אומרים: לשעבר היינו מקריבין קרבנות ומתעסקין בהן. עכשיו שאין קרבנות מהו להתעסק בהם? אמר הקב"ה: הואיל ואתם מתעסקים בהם, מעלה אני עליכם כאילו אתם מקריבין אותן.²

תנחומא פרשת כי תבא סימן א – חביבה התפילה מכל הקרבנות

"היום הזה ה' אלהיך מצוך לעשות את החוקים האלה ואת המשפטים" (דברים כו טז). זה שאומר הכתוב: "בואו נשתחוה ונכרעה נברכה לפני ה' עושנו" (תהלים צה) - צפה משה ברוח הקודש וראה שבית המקדש עתיד ליחרב והפפורים עתידין ליפסק, עמד והתקין לישראל שיהיו מתפללין שלושה פעמים בכל יום. לפי שחביב תפילה לפני הקב"ה מכל מעשים טובים ומכל הקרבנות.³

במדבר רבה פרשה יח סימן כא – תפילה אך גם תענית

"כל תשא עון וקח טוב ונשלמה פרים שפתינו" - אמרו ישראל: ריבוננו של עולם, בזמן שבית המקדש קיים, היינו מקריבים קרבן ומתכפר לנו. ועכשיו אין בדינו אלא תפילה. טו"ב - בגימטריא י"ז. תפילה י"ט ברכות, הוצא משם ברכת המינין שתקונה ביבנה ואת צמח דוד שתקנו אחריהן...⁴ אמרו ישראל: כשבית המקדש קיים, היינו מקטירים חלבים ואמורין ומתכפרין, ועכשיו הרי חלבנו ודמינו ונפשותינו. יהי רצון מלפניך שתהא כפרה עלינו: "ונשלמה פרים שפתינו".⁵

¹ פסוק זה לקוח מפרשת התשובה של הנביא הושע "שובה ישראל" שאנו קוראים בשבת תשובה ויפה נדרש במקומות רבים על ערך התשובה. ראה למשל מסכת יומא פו ע"ב: "בוא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם. מדת בשר ודם, מקניט את חבירו בדברים - ספק מתפייס הימנו ספק אין מתפייס הימנו. ואם מתפייס הימנו - ספק מתפייס בדברים ספק אין מתפייס בדברים. אבל הקב"ה, אדם עובר עבירה בסתר - מתפייס ממנו בדברים, שנאמר: קחו עמכם דברים ושובו אל ה'". "כי הדברים הם הווידוי" (מדרש אגדה (בובר) ויקרא פרק טז), וידידי הוא כידוע מרכיב מרכזי בתהליך התשובה. אך הסיום: "ונשלמה פרים שפתינו" נדרש (גם) בפני עצמו על התפילה כתשלום לקרבן שאין לנו בימינו. ועל מוטיב זה תפילה כקרבן, ואולי גם תפילה כערך בפני עצמו, אנו מבקשים לדרוש בשבת זו הפותחת את ספר ויקרא. דברינו כאילו הקריב קרבן בפרשה זו.

² ובהמשך המדרש שם דרשתו של רב הונא: "כי ממזרח שמש עד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה" (מלאכי א יא) - וכי יש מנחה טהורה וקמיצה והקטרה בבבל? אלא אמר הקב"ה: הואיל ואתם מתעסקים בהם, כאילו אתם מקריבין קרבן. שמואל אמר: הגד את בית ישראל את הבית... צורת הבית ותכונותיו... וישמרו את כל צורתו ואת כל חקתיו ועשו אותם (יחזקאל מג יא) - וכי יש צורת הבית עד עכשיו? אלא אמר הקב"ה: הואיל ואתם מתעסקים בו, כאילו אתם בונים אותו. אמר רבי אסי: מפני מה מתחילין לתינוקות בתורת כהנים ואין מתחילין בבראשית? אלא שהתינוקות טהורין והקרבנות טהורין, יבואו טהורין ויתעסקו בטהורים". וזו הסיבה לאמירת הקרבנות בתפילת שחרית (והספרדים גם במנחה), וקרבנות מוסף במוסף וסדר העבודה ביום הכיפורים וכו'. לימוד דיני הקרבנות ומשניות הדנות בקרבנות כמוהו כהקרבנות הקרבן (ולימוד מסכת מידות כנגד בניית הבית). וגם את אמרתו הידועה של רב אסי שמסבירה מדוע היו מתחילים בתשב"ר בספר ויקרא: "בואו טהורים ויתעסקו בטהורים", יש להסביר על בסיס מוטיב זה, הכמיהה לחידוש סדר העבודה במקדש ושלא תשכח העבודה ודיניה. אבל אנחנו מחפשים תפילה ולא סדר אמירת משניות. לא לימוד הלכות הקרבנות טרום התפילה (או לאחר התפילה כמו פיטום הקטורת וכו'), אלא תפילה גופה - מה לה ולקרבנות. ראה דברינו [כאילו הקריב קרבן](#) בפרשה זו שם כבר הרחבנו בנושא לימוד דיני הקרבנות וההתעסקות בקרבן במקום ההקרבה עצמה, והפעם אנחנו מחפשים את ערך התפילה.

³ זה בית אב למדרשים רבים שהתפילה היא תשלום קרבן ובפרט לאחר חורבן הבית. ראש כלולם הוא אולי פסיקתא דרב כהנא פיסקא כד - שובה, שאמנם מתמקד במוטיב התשובה כפי שראינו זה עתה, אבל מסיים: "ונשלמה פרים שפתינו, א"ר אבהו: מי משלם אותם הפרים שהיינו מקריבים לפניך? - שפתינו, בתפילה שאנו מתפללים לפניך". ופירוש רש"י על הפסוק בהושע יד ג: "ונשלמה פרים - שהיה לנו להקריב לפניך נשלם אותם בריצוי דברי שפתינו". ראה גם שיר השירים רבה ה א: "אני ישנה ולבי ער... אני ישנה מן הקרבנות, ולבי ער לקריאת שמע ותפילה. אני ישנה מבית המקדש ולבי ער לבתי כנסיות ובתי מדרשות". וביבות התפילה גם "מכל מעשים טובים" צריכה עיון. וכיד עדיפה התפילה מגמילות חסדים ומצדקה? למה השוואה זו?

⁴ גם כאן עדיין התפילה היא תשלום קרבן - חלופה לקרבנות ולעבודת בית המקדש, ובפרט תפילת שמונה עשרה שחטיבה שלמה של ברכות בה - מהעשירית על קיבוץ גלויות ועד החמש עשרה צמח דוד - מבטאת את רחשי הלב והציפייה לגאולה שלאחר החורבן. ראה דברינו [תפילת שמונה עשרה](#) בפרשת פקודי. שם ראינו רמזים לכך שאולי תפילת שמונה עשרה הייתה קדומה יותר ואף נהגה כבר בפני הבית, כפי שאולי ניתן לחשוב גם ממדרש זה. אך בפשטות, נתקנה תפילת שמונה עשרה - שהיא סתם "תפילה" בלשון ז"ל - ביבנה אחרי חורבן הבית, והיא תשלום הקרבנות ועבודת המקדש. ואגב אורחא למדנו שתפילת שמונה עשרה הייתה במקור תפילת שבע עשרה. ברכת המינים ("ולמלשינים אל תהי תקווה") נתווספה מאוחר יותר (ראה גמרא ברכות כח ע"ב) וברכת צמח דוד עבודת הייתה במקור בתוך ברכת בנין ירושלים (תוספתא ברכות פרק ג הלכה כה). והיום היא תשע עשרה ולעתים גם יותר כגון בתעניות. וזה נושא מעניין שלא חקרנוהו עד סופו ונשמח להוסיף עליו לקח ולהחכים בו משוואי המים.

⁵ כאן מתווספים הצום והעינוי שמדמים את החלבים והדמים שהיו קרבים ע"ג המזבח למוטיב התפילה - רחישת השפתיים. תאמר שהם העיקר וכל רחישת השפתיים היא רק שוב מעין וידוי. ראה זוהר כרך ב (שמות) פרשת שמות דף כ עמוד ב: "רבי אלעזר כד

מסכת ברכות דף כו עמוד א – התפילה (צלותא) היא רחמים

איבעיא להו: טעה ולא התפלל מנחה, מהו שיתפלל ערבית שתיים? אם תמצא לומר טעה ולא התפלל ערבית מתפלל שחרית שתיים - משום דחד יומא הוא, דכתיב: "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד", אבל הכא - תפילה במקום קרבן היא, וכיון דעבר יומו בטל קרבנו;⁶ או דילמא, כיון דצלותא רחמי היא - כל אימת דבעי מצלי ואזיל?⁷ - תא שמע: דאמר רב הונא בר יהודה אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: טעה ולא התפלל מנחה - מתפלל ערבית שתיים, ואין בזה משום דעבר יומו בטל קרבנו.⁸

פירוש המשנה לרמב"ם מסכת תענית פרק ד – המעמדות בזמן המקדש

אנשי מעמד הם שלוחי כל ישראל והיתה כונתם ומטרתם ההתעסקות בעבודה ותפילה ואינם עוסקין בעסקי עצמן, ותהיה דעתם ומחשבתם בקרבנות.⁹

מסכת סוכה דף נג עמוד א – בתי מדרש וכנסת בזמן המקדש

תניא, אמר רבי יהושע בן חנניה: כשהיינו שמחים שמחת בית השואבה לא ראינו שינה בעינינו. כיצד? שעה ראשונה - תמיד של שחר, משם - לתפילה, משם - לקרבן מוסף, משם - לתפילת המוספין, משם - לבית המדרש, משם - לאכילה ושתייה, משם - לתפילת המנחה, משם לתמיד של בין הערבים, מכאן ואילך - לשמחת בית השואבה.¹⁰

מדרש תנחומא פרשת צו סימן ו – תפילה היא הקרבן הבסיסי ביותר

"אם על תודה יקריבנו והקריב", ראה היאך הקב"ה סולח לעונותיהם של ישראל. ראה מה היו מקריבין להקב"ה "והקריב על זבח התודה". אלא אמר הקב"ה: מי שיש לו פר יביא פר, מי שיש לו איל יביא איל, ומי שיש לו שה יביא שה, ומי שיש לו יונה יביא יונה. ומי שאין לו אחד מכל אלו, יביא סולת. ומי שאין לו סולת ולא כלום, יביא דברים, שנאמר: "קחו עמכם דברים ושובו אל ה'". ותאמר שהוא מקובל? אמר הקב"ה: הן, "נשלמה פרים שפתינו".¹¹

הוא יתיב בתעניתא הוה מצלי ואמר: גלוי וידוע לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שהקרבתי לפניך חלבי ודמי והרתחתי אותם בחמימות חולשת גופי. יהי רצון מלפניך שיהא הריח העולה מפי בשעה זו כריח העולה מהקרבן באש המזבח ותרצני. נמצא שאדם הוא מקריב בתעניתו החלב והדם (והאש) והריח שעולה מפיו הוא מזבח כפרה ולפיכך תקנו התפילה במקום הקרבן ובלבד שיתכוין למה דאמרן. העיקר הוא המאמץ שמדמה את הקרבן האמיתי (שמדמה את הקרבן שאולי האדם היה צריך לתת מעצמו הוא). האם זה ערכה של התפילה, כנספחת לקרבן?

⁶ אפשרות אחת היא לומר שמי ששכח להתפלל מנחה, לא יכול להשלימה בתפילה כפולה של ערבית הסמוכה לה, ראשית משום שזה מיום ליום אחר. ושנית, בקרבנות אין השלמה, לפי הכלל: עבר זמנו (יומו) – בטל קרבנו.

⁷ אפשרות שנייה היא לומר שתפילה היא בקשת רחמים ואין לה זמן שכן "כולי יומא מצי ואזיל" כמו שאומרת הגמרא שם. ואולי גם כשיטת ר' יוחנן: "ולואי שיתפלל אדם כל היום כולו ... שאין תפילה מפסדת" (ירושלמי מסכת ברכות פרק א הלכה א). ראה דברינו [ולואי ויתפלל אדם כל היום](#) בדפים המיוחדים.

⁸ ואכן זו מסקנת הגמרא, כאפשרות השנייה והרי לנו מעלה גדולה של התפילה על הקרבנות שאין היא מפסדת ויש לה תשלומים. לכך יש לצרף סדרה ארוכה של מדרשים הדנים במעלת התפילה על הקרבנות, מה שכבר ראינו בעצם בסוף מדרש תנחומא כי תבוא לעיל: "שחביב תפילה לפני הקב"ה מכל מעשים טובים ומכל הקרבנות". לכך מצטרפים, ברכות לב ע"ב: "אמר רבי אלעזר: גדולה תפילה יותר מן הקרבנות, שנאמר: למה לי רוב זבחיכם (ישעיהו א טו), וכתבי, ובפרשכם כפיכם". ומדרש שמואל (בבב) פרשה א: "רבי אבא בר מדיא בשם ר' יצחק: התפילה גדולה מן הקרבנות, דכתיב: להשתחוות ואחר כך ולזבוח". ומדרש תנחומא פרשת וירא סימן א: "אמר להן הקב"ה לישראל: הוּו זהירין בתפילה שאין מדה אחרת יפה הימנה והיא גדולה מכל הקרבנות, שנאמר למה לי רוב זבחיכם". אז מה קבלנו כאן? תחילה, תפילה כחליף לקרבנות והתעסקות בהם וכעת גדולה מהם? מה גרם למהפך? אולי נלך אחורה בציר הזמן ונמצא תשובה.

⁹ אם נלך אחורה בציר הזמן ונחפש את התפילה לפני חורבן הבית, תחנה ראשונה היא אנשי המעמד, היינו אנשי המחוז של משמרות הכהונה והלוויה שהגיע תורם לשרת בבית המקדש (24 משמרות היו). אלה היו עוסקים בתורה ובתפילה ותענית בזמן שנציגיהם שרתו בקודש (חלקם עלו לירושלים וחלקם נשארו בעירם ונאספו להתפלל שם). ראה כל העניין במסכת תענית פרק ד וכן [באנציקלופדיה דעת](#) וכמו כן דברינו [משמרות ומעמדות](#) בפרשת פנחס. כאן מדגיש הרמב"ם את התפילה דווקא, לא את לימוד התורה והתענית, אבל כל כולה במחשבה על הקרבנות. עדיין אין זו התפילה שאנו מחפשים שגדולה וחשובה מכל הקרבנות.

¹⁰ ובנוסף תוספתא מסכת סוכה פרק ד הלכה ה: "אמר ר' יהושע בן חנניה: כל ימי שמחת בית השואבה לא היינו רואין שינה. משכימין אנו לתמיד של שחר, משם לבית הכנסת, משם למוספין, משם לאכילה ושתייה, ומשם לבית המדרש, משם לתמיד של בין הערבים, משם לשמחת בית השואבה". הרי לנו לא רק תפילות בזמן המקדש וכמלווה לקרבנות, אלא גם קיומו של מוסד בית הכנסת עוד בתקופת הבית. שים לב להפרדה בין תמיד של שחר ותפילת שחרית ובין תפילת מנחה ותמיד של בין הערבים – מתפללים בבית הכנסת ורצים למקדש לחזות בהקרבת קרבן התמיד. שים גם לב להיעדר תפילת ערבית שבעצם יכולה הייתה להתמזג יפה עם שמת בית השואבה. וכבר עמדנו על מקור זה בדברינו [שמחת בית השואבה](#) בחג הסוכות.

¹¹ נראה שכאן יש עליית מדרגה, בתוך המקדש עצמו. לא במעמד ולא בבית הכנסת. ראה איך בתורה, כולל פרשתנו, יש התחשבות במי שידו אינה משנת. אבל הקרבן הנמוך ביותר הוא שני תורים או מנחת עני. בא המדרש ומוסיף עוד דרגה – תפילה. ולפיכך הוא צריך להוסיף את השאלה: "ותאמר שהוא מקובל?" ותשובתו היא חדה וברורה: "אמר הקב"ה: הן, נשלמה פרים שפתינו". ובמדרש תהלים (בבב) מזמור נו הוא מעמיד את שני הערכים זה לצד זה: "ותעמדתה שתי התודות בבית האלהים (נחמיה יב מ) - תודת

גמרא ברכות כו ע"ב – יסוד התפילה אבות או בקרבנות

רבי יוסי ברבי חנינא אמר: תפילות אבות תקנום; רבי יהושע בן לוי אמר: תפילות כנגד תמידין תקנום. תניא כוותיה דרבי יוסי ברבי חנינא: אברהם תקן תפילת שחרית, שנאמר: "וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם" (בראשית יט כז), ואין עמידה אלא תפילה, שנאמר: "ויעמד פינחס ויפלל" (תהלים קו ל). יצחק תקן תפילת מנחה, שנאמר: "ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב" (בראשית כד סג) ואין שיחה אלא תפילה, שנאמר: "תפילה לעני כי יעטוף ולפני ה' ישפוך שיחו" (תהלים קב א). יעקב תקן תפילת ערבית, שנאמר: "ויפגע במקום וילן שם" (בראשית כח יא), ואין פגיעה אלא תפילה, שנאמר: "ואתה אל תתפלל בעד העם הזה ואל תשא בעדם רנה ותפילה ואל תפגע ביי" (ירמיהו ז טז).¹²

ותניא כוותיה דרבי יהושע בן לוי: "מפני מה אמרו תפילת השחר עד חצות – שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות... ומפני מה אמרו תפילת המנחה עד הערב – שהרי תמיד של בין הערביים קרב והולך עד הערב... אמר לך רבי יוסי ברבי חנינא: לעולם אימא לך תפילות אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקרבנות. דאי לא תימא הכי – תפילת מוסף לרבי יוסי ברבי חנינא מאן תקנה?¹³ אלא: תפילות אבות תקנום, ואסמכינהו רבנן אקרבנות.¹⁴

בראשית רבה סח – תפילתו של רבי שמואל בר נחמן

אמר ר' יהושע בן לוי: אבות הראשונים התקינו שלש תפילות... אמר ר' שמואל בר נחמן: כנגד ג' פעמים שהיום משתנה. בערבית צריך אדם לומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתוציאני מאפילה לאורה. בשחרית צריך לומר: מודה אני לפניך ה' אלהי שהוצאתני מאפילה לאורה. במנחה צריך אדם לומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שכשם שזכיתני לראות חמה בזריחתה כך תזכני לראותה בשקיעתה.¹⁵

התפילה ותודת הקרבן. לכאורה, מה לנו מדרשים כאשר מקראות שלמות הם, החל מתפילת חנה, דרך תפילת שלמה בחנוכת המשכן ותפילות משה ורבים אחרים שיש והיו תפילות במקביל לעבודת הקרבנות. התפילה ודאי שלא נולדה בעקבות החורבן, רק התעצמה והתגבשה, כפי שראינו לעיל בניסוחה של תפילת שמונה עשרה, בהחרגתה מהדין "עבר זמנו בטל קרבנו" ובעיקר בעצם ההכרה בחשיבותה וגדולתה ש"אין היא מפסדת". אבל החידוש הגדול של מדרש זה הוא שבזמן שהמקדש קיים, מי שאין לו יכולת להביא ולוא את הקרבן הכי צנוע, יעמוד ויתפלל! אם לא נאמר שזה מדרש אלגורי שיסודו בתקופה שלאחר החורבן (ואולי בא לתאר את המקדש העתידי), יש כאן חידוש גדול בהלכות קרבנות בית המקדש. לא רק "פריס" נשלמה בשפתינו, אלא גם קרבנות הפשוטים ביותר.

¹² שלוש תפילות כפי שאנו נוהגים. ראה גם המדרש שהאבות גם קבעו מקומות שונים לתפילה, מדרש תהלים (שוחר טוב; בובר) מזמור פא: "משל למלך שהיה לו ג' אוהבים וביקש לבנות לו פלטין. הביא לראשון ואומר לו: מבקש אני לבנות פלטין, אמר ליה אותו אוהבו: זכור אני שהיה הר תחילה. קורא לאוהבו שני ואמר לו: מבקש אני לבנות לי פלטין, אמר לו: זכור אני שהיה מתחילה שדה. קורא לאוהבו שלישי ואמר: רוצה אני לבנות לי פלטין, אמר ליה: זכור אני שהיה מתחילה פלטין, אמר ליה חייד שאני בונה אותו פלטין וקורא אותו על שמך. כך אברהם ויצחק ויעקב היו אוהבים להקב"ה. אברהם קרא לבית המקדש: הר, שנאמר: בהר ה' יראה (בראשית כב יד). יצחק קראו שדה, שנאמר: ראה ריח בני ריח שדה (שם כז). יעקב קראו בית עד שלא נבנה, שנאמר: אין זה כי אם בית אלהים (שם כח יז). אמר ליה הקב"ה: חייד, אתה קראתו בית עד שלא נבנה, ואני קורא אותו על שמך, שנאמר: לכו ונעלה אל הר ה' אל בית אלהי יעקב (ישעיה ב ג)."

¹³ מי מהאבות תיקן תפילת מוסף?

¹⁴ ובהסמכה הזו על הקרבנות, התווספה תפילת מוסף. וגם תפילת נעילה הנוהגת ביום כיפור ובזמן חז"ל גם בכל תענית ציבור, ובמעמדות, מקורה בבית המקדש (מסכת תענית פרק ד משנה א). כבר הארכנו לדון בגמרא זו ובשתי השיטות אם התפילות תוקנו כנגד האבות או כנגד הקרבנות, בדברינו **תפילות אבות תקנום** בפרשת וירא. כאן נביא רק את תורף הדברים. אפשר לגשר בין שתי השיטות ולהציע שבאמת יש לתפילות שורשים קדומים בתקופת האבות, אך סדר העבודה והקרבנות נתנו להם לא רק אסמכתא, אלא צביון ופירוש דינים כמו זמני התפילות, מעמדה של תפילת ערבית כרשות או חובה, תוספת תפילת מוסף ועוד. וכשחרב המקדש, חזרה המצב לקדמותו, רק עם תוספת דינים והנהגות הנובעים מהקשר למקדש ומהרצון לשמר לו זכר. חיזוק להצעה זו קבלנו ממדרש תהלים (בובר) מזמור נה, בו מסתבר שגם לבעל ספר תהלים (נכון יותר לדרשן של ספר תהלים) יש מה לומר: "ערב ובוקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי (תהלים נה יח) - אמר ר' שמואל: מיכן שאדם צריך להתפלל שלוש תפילות ביום. ומי תקן אותם? אבות העולם תיקנום. אברהם תקן תפילת שחרית, שנאמר וישכם אברהם בבקר... יצחק תקן תפילת מנחה, שנאמר ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב... יעקב תקן תפילת ערבית, שנאמר ויפגע במקום... אמר דוד הואיל ואבות תקנום, אף אני - ערב ובקר וצהרים אשיחה". ראה רמב"ם הלכות תפילה ונשיאת כפים שלכאורה פוסק כר' יהושע בן לוי, אך בהמשך מביא את מדרש תהלים זה. ואלה דבריו בפרק א הלכה ה-ו שם: "וכן תקנו שיהא מנין התפילות כמנין הקרבנות, שתי תפילות בכל יום כנגד שני תמידין וכל יום שיש קרבן מוסף תקנו בו תפילה שלישית כנגד קרבן מוסף. ותפילה שהיא כנגד תמיד של בוקר היא הנקראת תפילת השחר, ותפילה שכנגד תמיד של בין הערבים היא הנקראת תפילת מנחה ותפילה שכנגד המוספין היא נקראת תפילת המוספין. וכן התקינו שיהא אדם מתפלל תפילה אחת בלילה, שהרי איברי תמיד של בין הערבים מתעכלין והולכין כל הלילה... כענין שנאמר: ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי (תהלים נה יח). ואין תפילת ערבית חובה כתפילת שחרית ומנחה, ואל"פ כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפילת חובה".

¹⁵ ר' שמואל בן נחמן, איננו מוזכר במחלוקת לעיל בגמרא ברכות, אבל מספק את התשתית הרעיונית לשיטת ר' יוסי ברבי חנינא ואולי לפשרה בין שתי השיטות באשר למקור שלוש תפילות ביום. הוא גם מציע טקסט! מה אולי אמרו האבות בתפילות שתקנו, ומה יאמר כל אדם בתפילה הכי בסיסית וטבעית? תפילה הנובעת מהתבוננות האדם בסביבתו הטבעית, מהתחלפות היום והלילה, האור והחושך, הצינה והחמה ומשינוי מיקום המאורות ברקיע. בתפילותינו היום יש מרכיב גדול של התבוננות בהיסטוריה, אחורה וקדימה. מחד גיסא, נעוגעים לימי קדם כולל המקדש בו עוצבה עבודת ה' בקרבנות ותפילה; מאידך גיסא, ייחול ותקווה לעולם מתוקן לגאולה ושיבה לימים טובים יותר. רבי שמואל בן נחמן, מגדולי דרשני ארץ ישראל, מציע מרכיב נוסף אהיסטורי המושתת

של התבוננות בסביבה הטבעית ובתנועת הזמן הגדולה. ברכת המאורות. כשאנו קמים בשחרית: "המאיר לארץ ולדורים עליה ברחמים ובטובו מחדש בכל יוֹתֵר תמיד מעשה בראשית". וכשאנו מעריבים בערבית: "אשר בדברו מעריב ערבים בחכמה פותח שערים ובתבונה משנה עתים ומחליף את הזמנים". וגם באמצע היום, לעצור בשטף העבודה, לצאת לרגע מבית המדרש, להרים ראש לשמים ולהתבונן בשמש המסמלת במיקומה ברקיע שהנה כבר עברה מחצית היום – ומה עשינו בה; ומצית היום עוד לפנינו – ומה נעשה בה. ומעל לכל הקריאה: "מה רבו מעשיך ה', כולם בחכמה עשית". שים לב לתפילת ר' שמואל בן נחמן שמשקפת לא רק התפעמות, אלא גם יראה ודאגה הנובעים משעון הזמן הסביבתי שמפעיל את השעון הפנימי של האדם: שקיעה, זריחה, שקיעה וחוזר חלילה. לא באותה אימה \ קללה של התוכחה בספר דברים: "בבוקר תאמר מי יתן ערב ובערב תאמר מי יתן בוקר" (דברים כח סז), אבל לא במעט חשש ודאגה, לצד תקווה ותודה. שים לב למשמעות הכפולה של השקיעה כזכות של השלמת היום שעבר, אך גם ככניסה לבלתי נודע של היום הבא. לפיכך, אם שכח בתפילת המנחה להודות שזכה להשלים את היום, פשיטא לן שיחזור ויחבר שתי שקיעות אלה לתפילה אחת. מדוע לא? בכך, יש השלמה יפה של מדרש אגדה זה עם הגמרא בברכות לעיל שפושטת להלכה שבתפילה שמהותה היא בקשת רחמים ("צלותא רחמי היא") אין את הכלל של "עבר זמנו בטל קרבנו". יש כלל אחר: "תפילה לעולם אינה מפסדה". תוקפה של התפילה שלאחר החורבן אינה רק "זכר למקדש", אלא חוזרת לאותה תפילה שלא פסקה מעולם – תפילתו הטבעית והפשוטה של האדם מול העולם ומול בורא עולם. להגיד שהתפילה שלנו היא גם תשלום קרבן – כן. שפריחתה והתעצמותה בפסוקים ופיוטים לרוב היא "נשלמה פרים שפתינו" – כן. אבל שורשיה ונשמתה קדומים בהרבה ונטיעתה היא באהלי אבות האומה, באברהם שקרא למקדש הר, ביצחק שקראו שדה, ביעקב שקראו בית (פסיקתא רבתי פיסקא לט), ובלב כל אדם מתבונן ומרגיש. ראה שוב הערה 8 לעיל והשאלה ששאלנו שם. התפילה גדולה מהקרבנות משתי סיבות גם יחד: כי היא קדמה להם מחד גיסא, ופרחה ועלתה לאחר הפסקתם מאידך גיסא.